

RECENZIJAS

Stradiņš J. Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 640 lpp.: il.

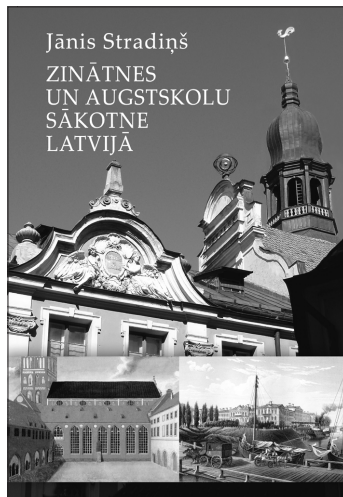
Jāni Stradiņu pazīstam kā rosīgāko un autoritatīvāko zinātnes vēstures pētnieku Latvijā. Apmēram pirms gada iznācis viņa fundamentālais darbs “Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā”, kas vainago un ar jauniem faktiem un atziņām papildina autora pētījumus vairāk nekā pusgadsimta garumā.

Hronoloģiski pētījumi aptver laiku no 13. gadsimta, par kuru pieejamas pirmās rakstveida liecības par iztīrājamo tēmu, līdz 19. gadsimta 60. gadu sākumam, kad tika nodibināta pirmā augstskola Latvijā – Rīgas Politehnikums. Autors apzināti atstājis ārpus sava pētījuma loka jautājumus, kas saistīti ar specifiskiem avotiem un pētniecības metodēm – arheoloģisko un folkloras materiālu.

Grāmatu ievada autora akadēmiskā lekcija “Zinātne un zinātnieki Latvijas vēsturē”, kas nolasīta Latvijas Zinātņu akadēmijas pilnsapulcē 2002. gadā. Tai seko historiogrāfisks apskats par zinātnes vēstures pētniecību Latvijā un zināmā mērā – Baltijā.

Pētījumi izklāstīti astoņās nodaļās, sākot ar pārskatu par zināšanu un māku recepciju viduslaiku Livonijā. Autors “uztaustījis” gan zinātniskās un tehnoloģiskās domas attīstības posmu hronoloģiskos ietvarus, gan katram laikmetam raksturīgos dzinulus. Vairākiem šādiem posmiem viņš atradis trāpīgu apzīmējumu – “teoloģiskais gadsimts” (1561.–1721. g.), “filozofiskais gadsimts” (18. gadsimts), “biedrību gadsimts” (19. gadsimta pirmā puse). Atsevišķas nodaļas veltītas Jelgavas akadēmiskās ģimnāzijas un Tērbatas universitātes nozīmei intelektuālās domas veidošanā, Rīgai kā dabaszinātņu centram 18. un 19. gadsimta mijā, kā arī letonistikas sākumiem. Katru nodaļu noslēdz vēres.

Grāmatai ir trīs pielikumi: hronoloģisks rādītājs par svarīgākajiem notikumiem zinātnes un augstākās izglītības vēsturē Latvijā; to Pēterburgas Ķeizariņš Zinātņu akadēmijas locekļu saraksts (1724.–1917. g.), kas tā vai citādi bijuši saistīti ar Latviju (kopskaitā 56); Latvijā 18. gs.

beigās–19. gs. pirmajā pusē darbojušos zinātnisko un zinātniski tehnisko biedrību saraksts. Pievienots grāmatā minēto personu, kā arī objektu (augstskolu, zinātnisko iestāžu un biedrību, zinātnisko apbalvojumu, zinātņu nozaru un galveno jēdzienu u.tml.) rādītājs. Nelielas neērtības rada tas, ka trūkst izmantotās literatūras koprādītāja, taču tas acīmredzot saistīts ar jau tā lielo izdevuma apjomu.

Grāmatai ir laba, pārskatāma struktūra, skaidra, patīkama, svešvārdiem un sarežģītām konstrukcijām nesamudžināta valoda, ko palīdz uztvert teksta izcēlumi un kuplina daudzi avotu citāti. Grāmata ir bagātīgi ilustrēta (īpaši gribētu izcelt retu Rīgas Domscolas ēkas attēlu 191. lpp.).

Kaut gan izdevums ir visai apjomīgs, autors nepretendē uz pilnīgu tēmas izklāstu, bieži vien pasakot tikai būtiskāko un norādot, kur meklējams detalizētāks viena vai otra jautājuma atspoguļojums. Daudzviet autors vērš uzmanību uz tēmām vai avotiem, kas būtu pētāmi nākotnē. Pētījumu lauks vēl ir diezgan plašs, dažādi ar zinātņi un izglītību saistīti jautājumi var atklāties arī kā sīki, nejauši fakti. Piemēram, kopš 1798. gada Vidzemes konsistorijai tika iesūtītas ziņas par vīriešu miršanas vecumu, taču recenzentam nav zināms, kādā nolūkā tas tika darīts, vai šīs ziņas tika apkopotas un vai tas kaut kādā veidā varētu liecināt par gerontoloģijas iedīgļiem. Daži fakti varētu liecināt par G. Manteifela ne tik negatīvo nostāju pret latviešu zemniekiem (sk. 517. lpp.). Brīžos, kad G. Manteifels uzturējies savā Dricānu muižā, viņš nereti ieaicinājis darba kabinetā kalpu bērnus, rādījis viņiem dažādus attēlus, kartes, vaicājis un stāstījis – kas tā par zemi, kas tas par dzīvnieku utt.

Tekstā ielavījušās dažas neprecizitātes, kuras gan nav būtiskas grāmatas kontekstam. Romas pāvesta legāts Modenas Vilhelms pirmoreiz ieradās Livonijā 1225., nevis 1223. gadā (72. lpp.). Apgabals, kas pēc Livonijas kara nonāca Prūsijas pārvaldē, bija Grobiņa, nevis Aizpute (121. lpp.). V. J. Hilners bija Rindas, nevis Rendas mācītājs (497. lpp.). Pārspilēti būtu teikt, ka pēc Kurzemes 1567. gada landtāga lēmuma hercogistē sākās sistemātiska skolu dibināšana (107. lpp.). 408. lpp. norādīts, ka K. Širrens kļuvis par Ķīles universitātes docētāju 1875. gadā, bet 410. lpp. uzdots 1874. gads, kas, pēc recenzenta ziņām, ir pareizāk. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka vārdu *bajārs* latvieši aizguvuši no krievu valodas (102. lpp.), taču jau labi sen folklorists Jānis Rozenbergs un, šķiet, pirms viņa arī Ludis Bērziņš pierādīja, ka *bajārs* gan ir rusicisms, taču aizgūts no lietuviešu valodas, un tā ir visai būtiska nianse kultūrvēsturisko sakaru kontekstā (starp citu, Latgalē šo vārdu faktiski nelieto), tomēr šis folkloristu atzinums kaut kā palicis nepamanīts līdz šai dienai.

Runājot par pētījumā lietotajiem jēdzieniem un terminiem, redzams, ka autoram dažviet tīk vācu *Ostsee* atveidot kā *Rītjūra*, un tas piešķir tekstam zināmu savdabību, tomēr jāšaubās, vai pārlieku burtisks tulkojums attaisnojas, *miņisterstvo prosveščeniija* tulkojot kā *apgaismošanas ministrija* (295. lpp.; sk. arī 444. lpp.). *Tālera* vietā (230. lpp.) labāk būtu lietot latviešiem tradicionālo *dālderī*, kā tas darīts citās vietās.

Jācer, ka grāmatas autors piekritis recenzentam, ka dažas domas būtu izsakāmas precīzāk. Tā 261. lpp. teikts, ka Jelgavas Pētera akadēmija “deva ierosmi, kaut skopu, latviešu kultūrai, *kas tolaik bija jau aizmetnī*” (izcēlums mans. – M. A.). Pie izteikuma, ka “Vidzemes un Igaunijas iekļaušanās Krievijas impērijā pasargāja Baltiju no nemītīgiem postošiem kariem” (220. lpp.), varētu piebilst, ka tas būtu bijis iespējams arī zviedru varas laikā, ja vien tā pati Krievija nebūtu izraisījusi krievu–poļu–zviedru karu (1654–1667) un – savienībā ar Dāniju un Poliju–Saksiju – Lielo Ziemeļu karu (1700–1721). Būtu nepieciešams paskaidrojums, kāpēc literātu kārtā ieguvusi “likumīgu atzišanu” tikai 1832. gadā (368. lpp.), ja literāti kā atsevišķa grupa tika reģistrēti jau Krievijas 1795. gada iedzīvotāju revīzijā (Kurzemē – 1797. gadā). Šai pašā sakarā gribētos iebilst autora apgalvojumam, ka 19. gadsimta pirmajā pusē Latgalē “nebija nekā līdzīga literātu kārtai” (428. lpp.). Bet garīdznieki? Ārsti?

Varētu diskutēt par autora izteikumu, ka krustnešu un tirgotāju invāzija 13. gadsimtā diez vai pārtraukusi Baltijas reģiona organisko attīstību (70. lpp.) – šajā jautājumā recenzents ir gluži pretējās domās, taču tā nav recenzējamā darba tēma. Būtu tomēr apsvēkami, ja vēsturnieku vidū notiktu gan viedokļu apmaiņa par dažādiem jēdzieniem (kas ir *organiska, dabiska* attīstība? ko un kāpēc varam vērtēt kā *pozitīvu* vai *negatīvu*? ko tieši domājis A. Tentelis, mudinādams pētīt vēsturi *patiesības un nacionālisma* garā? utt.), gan alternatīvu vēstures gaitas scenāriju modelēšana – tas ļautu gūt objektīvāku skatījumu uz vairākām lietām un, iespējams, objektīvāku spriedumu.

Līdztekus lietām, kas vairumam lasītāju liksies jau labi pazīstamas (nereti pateicoties tieši J. Stradiņa agrākajiem pētījumiem), izdevums rosina pievērst uzmanību daudzām personām un viņu veikumam, kas būtu pelnījis krietni lielāku ievēribu nekā līdz šim. Vairāk vai mazāk zināma farmaceita D. H. Grindeļa, ārsta O. Hūna, apgaismības laikmeta domātāja J. G. Eizena u.c. darbība, taču J. Stradiņš norāda arī uz kādu mazāk zināmu šķautni J. G. Eizena darbībā, proti, viņš atzīstams par vienu no pārtikas produktu konservēšanas un žāvēšanas pionieriem Eiropā (266. lpp.). Ievēribu piesaista Jelgavas Pētera akadēmijas profesora J. M. G. Bēzekes veikums, piemēram, ornitoloģijā, izpētot ap 200 Kurzemes putnu sugu (269. lpp.). Viņa nopelni vislabāk novērtējami salīdzinājumā: līdz šim Latvijā kaut reizi novērots nedaudz vairāk par 300 sugām, taču biežāk sastopamas apmēram 190 putnu sugas, tāpat Bēzekes veikums savam laikam bijis izcils. Intrīģejoši ir lasīt, ka 19. gadsimta potenciālo Nobela prēmijas laureātu sarakstā iekļauts arī kurzemnieka T. Grothusa vārds (378. lpp.), ka Jelgavā savu darbību sācis ķīmiķis, niobija atklājējs H. Roze (turpat), ka, iespējams, Rīgā čehu izcelsmes dabaspētnieks G. Holiks izgudrojis mums pazīstamos augļu koku potēšanas svarīgākos paņēmienus (152. lpp.) utt.

Grāmata liek aizdomāties arī par bagātībām, kas burtiski guļ mums zem kājām un kas ar pienācīgu reklāmu un saistošu informāciju varbūt varētu kļūt par tūrisma industrijas “Nokia”, – tie ir devona nogulumi ar unikāliem paleofaunas atradumiem (416.–418. lpp.).

Iespējams, ka dažu lietu izklāsts varētu likties pārāk detalizēts. Piemēram, 337. lpp. sīki aprakstīta Grindeļu dzimtas piemiņas apgānīšana pirms 20 gadiem. Tomēr šī un dažas citas vietas ir interesanta un nozīmīga J. Stradiņa pētījuma blakuslīnija kā liecība par mūsdienu sabiedrības ētiskajām vērtībām un attieksmi gan pret fizisko, gan garīgo mantojumu. Ja pašreizējā, dažbrīd, šķiet, nekontrolējamo reformu laikmetā grūti paredzēt, vai būs iespējams saglabāt, piemēram, vecāko slimnīcu Baltijā – Rīgas I. slimnīcu – kā ārstniecisku iestādi, tad ļabi saprotama ir autora sāpe par Akadēmiskās bibliotēkas ar tās teju 500 gadu ilgo pastāvēšanas vēsturi kā Latvijas zinātnes un kultūras zīmola saglabāšanu (555.–556. lpp.). Ir arī ne mazums pozitīvu faktu: A. Bilenšteina nopelnu godināšana, E. G. Robertsona gaisa kuģojuma atcere un piemiņas zīmes uzstādīšana u.c.

Cita līnija, kas caurvij J. Stradiņa darbu, ir doma par Latvijas un tās intelektuālās dzīves ciešo saistību ar Rietumeiropas kultūras loku, ar tās zinātnisko ideju un tehnoloģiju pārņemšanu, popularizēšanu, dažiem Latvijā strādājošiem zinātniekiem arī pašiem veicot pietiekami nozīmīgus, paliekošus atklājumus. Tas citādi arī nevarēja būt, jo intelektuālās dzīves veidotāji apskatāmajā periodā bija galvenokārt Baltijas vācieši vai ieceļotāji no Vācijas, un arī pirmie nedaudzie latviešu izcelsmes zinātnieki (D. H. Grindelis, E. J. Bīnemanis, K. K. Krauklings u.c.) darbojās vāciskā vidē.

J. Stradiņa pētījumam raksturīgs ļoti korekts, cieņpilns dažādu personību vai norišu atainojums, kas jo spilgti izpaužas, piemēram, K. Širrena (408.–412. lpp.) un A. Bilenšteina veikuma un pretrunīgi vērtējamo uzskatu apskatā (509.–514. lpp.), tāpat arī Kurzemes literatūras un mākslas biedrības un Latvijas Zinātņu akadēmijas idejiskā saistē (388.–390. lpp.). Kaut gan latviešu zemnieks visumā stāvēja tālu no grāmatā aprakstītajām norisēm, agrāk vai vēlāk, tieši vai netieši tās ietekmēja latviešu kultūras veidošanos. Retoriski vaicājot, vai vācbaltiešu devums mums nav svešs, J. Stradiņš tomēr dod nepārprotamu atbildi – tas ir pārnacionāls, tāpat arī mūsu mantojums.

Grāmatas pēcvārdā autors norāda, ka viņš mēģinājis “veidot Latvijas zinātnes pagātnes *inventarizācijas grāmatu*, iezīmēt tās tematiku, sasniegumus, starptautiskos sakarus dažādās nozarēs” (556. lpp.). Tas autoram pilnībā izdevies, saistošā valodā un gribētu pat teikt – ar episku vērienu sniedzot ārkārtīgi bagātu faktu materiālu, kas ietverts gan Baltijas, gan Eiropas politiskās un intelektuālās dzīves kontekstā.

Grāmata jau ieguvusi lasītāju atsaucību, un ir tikai likumsakarīgi, ka par savu pētījumu J. Stradiņš šogad ieguvis Baltijas Asamblejas balvu zinātnē.

Muntis Auns